

Pr. asist. dr. Cristian Gagu

CULT ȘI CULTURĂ ÎN LIMBA ROMÂNĂ ÎN SECOLELE XV-XVII

Pentru istoria culturii române, secolele XV-XVII reprezintă perioada în care s-au pus bazele limbii române, un rol fundamental în acest proces avându-l traducerea în limba română a literaturii religioase bisericești. Din cauza faptului că în Ungrovlahia și în Moldova, atât în Biserică, cât și în cancelariile domnești, limba oficială era slavona, socotită alături de greacă și latină drept limbă sacră, de aici decurgând o oarecare reticență a Bisericii în a încuraja înlocuirea slavonei cu limba română în cult, acest proces a fost unul deosebit de lent și de greoi.

Primele încercări, stângace din punct de vedere literar și lingvistic, de traducere a textelor sacre ale Sfintei Scripturi în limba română sunt conservate în Codicele voronețean, în Psaltirea voronețeană, în Psaltirea Hurmuzaki și în Psaltirea șcheiană. Aceste manuscrise religioase au suscitât interesul a numeroși cercetători, fie ei istorici, filologi sau teologi, care au încercat să determine, pe baza studiului textelor din punct de vedere lingvistic și al conținutului, dar și a circumstanțelor istorice, cauza care a condus la apariția acestor prime traduceri, locul și timpul în care s-au realizat, fără a se ajunge la un consens în privința acestor puncte de vedere.

Astfel, Nicolae Iorga a susținut că primele traduceri ale textelor scripturistice în limba română s-au realizat sub influența mișcării husite și a identificat Mănăstirea Sfântul Mihail din Peri, Maramureș, drept locul în care au fost realizate „cele dintâi traduceri ale Scripturii, din care o parte este cuprinsă în Codicele voronețean și alta în cele două Psaltiri“, Hurmuzaki și șcheiană. Cât privește timpul apariției acestor prime traduceri, Iorga este de părere că acestea aparțin „începutului veacului al XV-lea“¹.

1. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești. Introducere sintetică*, Ed.Litera, Chișinău, 1997, p. 31-33.

Deși seducătoare, în favoarea ei putând fi invocate câteva argumente, precum traducerea *Bibliei*, între anii 1380-1382, de către John Wicliff în limba engleză² și, mai apoi, în limba maghiară, în anul 1437, de către doi preoți husiți refugiați în Moldova, la Târgul Troțuș³, ceea ce ar fi putut constitui un exemplu și un imbold în același timp și pentru români, această părere a fost abandonată, neputând fi susținută cu argumente solide.

Tot influenței unei mișcări religioase reformatoare, de data aceasta celei luterane, i-a fost atribuită apariția primelor traduceri în limba română a textelor Sfintei Scripturi de Ovidiu Densușianu⁴, opinie susținută de autorii lucrării *Istoria literaturii române*⁵ și de cei ai lucrării *Istoria limbii române literare*⁶, de George Ivașcu⁷ și de Ion Rotaru⁸.

În sprijinul acestei opinii a fost invocată, mai întâi, una din devizele Reformei, anume *Sola Scriptura*. Reformatorii privind Sfânta Scriptură ca singura normă și izvor al credinței au militat pentru traducerea Sfintei Scripturi în limba poporului și introducerea acesteia în cult, astfel încât toți participanții la cult să înțeleagă slujbele ce se săvârșeau și citirile din textele biblice. Luther însuși a tradus Noul Testament în anul 1522 și apoi Vechiul Testament în anul 1534, punând astfel bazele limbii literare germane⁹.

Potrivit susținătorilor acestei păreri, după răspândirea luteranismului în Transilvania, sub influența acestei mișcări și cu sprijinul conducătorilor reformați ai principatului transilvan interesați de convertirea românilor la Reformă, ar fi fost realizate aceste prime traduceri ale Sfintei Scripturi în limba română.

Un alt argument adus în sprijinul acestei teorii îl reprezintă traducerea,

2. Pr. prof. Ioan Rămureanu, pr. prof. Milan Seșan, pr. prof. Teodor Bodogae, *Istoria bisericească universală*, pentru institutele teologice, vol. II, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1993, p. 108.

3. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992, p. 339.

4. I. Șiadbei, *Istoria literaturii române vechi*, colecția Sinteze, Ed. Albatros, București, 1975, p. 40.

5. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a revăzută, Ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1970, p. 287-289.

6. *Istoria limbii române literare*, vol. I, ed. a II-a revizuită și adăugită, Ed. Minerva, București, 1971, p. 51.

7. George Ivașcu, *Istoria literaturii române*, vol. I, Ed. Științifică, București, 1969, p. 97.

8. Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, vol. I, ed. a II-a revizuită și adăugită, Ed. Porto-Franco, Galați, 1994, p. 109.

9. *Istoria bisericească universală...*, p. 268.

dintre cărțile Sfintei Scripturi, a Psaltirii, acțiune considerată de unii istorici literari, care au dat exemplu Franța, țară în care traducerea Psaltirii s-a datorat protestanților, drept „o caracteristică a Reformei”¹⁰.

Faptul că Psaltirea s-a numărat între primele cărți ale Sfintei Scripturi traduse în limba română nu poate constitui un argument solid în favoarea teoriei influenței luterane, pentru simplul motiv că, în Biserica Ortodoxă, psalmii au făcut întotdeauna parte din citirile liturgice din timpul celor șapte Laude bisericești, încât nu poate fi socotită o carte ignorată de Biserică și pusă în valoare de Reformă. Dovadă a rolului important pe care l-a avut Psaltirea în cultul Bisericii Ortodoxe stă faptul că această carte se numără între manuscrisele slavone copiate spre sfârșitul secolului al XV-lea la Mănăstirea Putna de monahul Casian, o alta fiind copiată de logofătul Ion Tăutu la începutul secolului al XVI-lea¹¹, pentru a nu da decât două exemple din arealul ortodox românesc.

Se observă în rândul cercetătorilor tendința de a atribui apariția primelor traduceri în limba română a cărților Sfintei Scripturi influențelor externe, husite sau protestante, fără a se avea în vedere faptul că preoții și credincioșii ortodocși au rezistat întotdeauna propagandelor eterodoxe și fără a se da credit prea mare posibilității ca aceste prime traduceri să fi apărut ca urmare a unor necesități interne ivite în rândul ortodocșilor români din secolele XV-XVI.

Excepțiile în rândul lingviștilor sunt P.P. Panaitescu și I. Șiadbei. Cel dintâi, având în vedere particularitățile de limbă din textul acestor psaltiri, precum rotacismul, și faptul că în Psaltirea șcheiană apare reproduș Simbolul de credință atanasian cu adaosul Filioque, a conșcis că aceste texte au fost traduse datorită unei „inițiative interne și nevoilor societății românești din Maramureș și nordul Transilvaniei”¹² de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea. Cât privește nevoile interne care au determinat apariția acestor traduceri, P.P. Panaitescu are în vedere „împrejurările sociale, economice din sânul acestei societăți”¹³, mai precis lupta nobilimii maramureșene de origine cnezială pentru autonomia Bisericii române din

10. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 289.

11. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. I, p. 420.

12. P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, Ed. Academiei Republicii Populare Române, București, 1965, p. 97.

13. *Ibidem*.

Maramureș, în perioada anilor 1491-1498, împotriva tendințelor nou-înființatei Mitropolii ortodoxe rutene de la Muncaci, de a acapara veniturile și domeniile Bisericii locale¹⁴.

Deși P.P. Panaitescu și-a argumentat corect ipoteza din punct de vedere al circumstanțelor social-istorice, este greu de crezut că lupta pentru autonomie a condus către apariția acestor prime traduceri și că ierarhia catolică din Ardeal, sub supravegherea căreia se presupune că s-ar fi aflat ortodocșii maramureșeni, deși în favoarea acestei presupuneri nu se prezintă argumente istorice solide, ci doar niște supoziții și deducții, ar fi îngăduit apariția acestor traduceri în limba română doar cu condiția ca în Crez să apară adaosul Filioque.

I. Șiadbei, plecând de la existența diferențelor lingvistice între versiunile Psaltirii, a conchis că aceste deosebiri învederează „mai multe traduceri. Această trebuință este justificată de pregătirea predicilor care s-au rostit... în românește”¹⁵.

Ipoteza existenței unor cauze interne, în favoarea căreia pot fi aduse cele mai multe și mai solide argumente, este susținută și de pr. prof. Mircea Păcurariu. Acesta socotește drept principală cauză a apariției primelor traduceri în limba română a cărților Sfintei Scripturi „dorința permanentă a preoților, a călugărilor și credincioșilor români de a cunoaște cuvântul lui Dumnezeu în propria lor limbă”¹⁶. Pr. Păcurariu crede că aceste traduceri s-au efectuat în centrul sau sudul Transilvaniei unde nu exista o clasă feudală autohtonă care să folosească slavona în actele oficiale ale cancelariei sau în Biserică și unde nu se aflau mănăstiri în care preoții să poată învăța slavona, părere argumentată prin faptul că primele cărți tipărite în limba română au apărut la Brașov și Sibiu, în timp ce în Țara Românească și Moldova acest lucru s-a întâmplat mult mai târziu¹⁷.

Șiadbei crede, dimpotrivă, că aceste traduceri s-au executat chiar în Moldova, în mănăstirile de aici, în care au existat „preocupări de carte și de scris”¹⁸.

Cea mai plauzibilă dintre ipotezele enumerate mai sus rămâne totuși

14. *Ibidem*, p. 87.

15. I.Șiadbei, *Istoria literaturii...*, p. 42.

16. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. I, p. 522.

17. *Ibidem*, p. 523.

18. I. Șiadbei, *Istoria literaturii...*, p. 41.

cea care presupune existența unor necesități interne ale vieții bisericești românești. Cât privește aceste necesități, cred că trebuie avută în vedere, în primul rând, starea culturală a preoților, care nu mai cunoșteau limba slavonă în care se găsea redactată întreaga literatură religioasă, inclusiv omiliile la textele evanghelice, de care se foloseau pentru a pregăti predicile ce le rosteau în fața păstoriților lor, singura parte a cultului ce se desfășura în limba română, și, nu în ultimul rând, lipsa cărților în slavonă.

Un fenomen similar s-a petrecut aproximativ în aceeași epocă, în prima jumătate a secolului al XV-lea mai precis, chiar în inima ortodoxiei de la acea vreme, în Imperiul Bizantin.

Cardinalul Visarion, a fost episcop al Niceii, consemna, în *Enciclica ad graecos*, că nici preoții și nici credincioșii pe care-i păstoreau aceștia nu mai înțelegeau în întregime citirile din Sfânta Evanghelie: „Nici nu înțelegeau ceva deplin din acestea care sunt citite în Sfânta Evanghelie; și nici chiar cei care citesc, preoții, care nici în întregime, ci doar fragmente, care sunt citite în biserică, de-abia aveau uneori (din Sfânta Evanghelie); și întocmai ca papagalul sau ca unele animale care imită vocea omenească, scoteau într-adevăr cuvânt în limba greacă și numai care sunt cuprinse în carte citesc, și nici acestea cum trebuie, și nu înțeleg nicidecum cele ce sunt citite”¹⁹.

Dacă vorbitorilor de limbă greacă le era greu să mai înțeleagă Sfintele Scripturi care erau scrise în greaca veche, pe care poporul și preoții de rând nu o mai cunoșteau²⁰, cu atât mai greu trebuie să le fi fost preoților români din secolele XV-XVI, care trebuiau nu doar să citească în limba slavonă, ci să și înțeleagă această limbă pentru a putea, în predici, să explice în graiul păstoriților lor pericopele evanghelice pe care le citeau la Sfânta Liturghie.

Această ipoteză este susținută chiar de mărturiile învățaților români care au continuat munca de traducere a cărților bisericești în limba română.

19. Bessarionis S.R.E. Cardinalis, *Encyclica ad graecos*, Migne, P.G., CLXI, col. 459: „Neque penitus intelligebant aliquid eorum quae leguntur in sacro Evangelio: nec ipsi, qui legunt, sacerdotes, qui neque integrum, sed fragmenta quaedam, quae in Ecclesia leguntur, vix aliquando habebant: et quasi psittacus, vel animalia quaedam, quae imitantur vocem humanam, vocem quidem Graecam emittebant, et tantum quae intus sunt, legunt, eaque non recte, omnino vero quae dicuntur non intelligunt“; cl. 460 gr.

20. Asupra acestui fenomen a se vedea Emanoil Kriaras, *Diglosia în ultimele secole ale Bizanțului. Nașterea literaturii neogrecești*, în vol. *Literatura Bizanțului. Studii, antologare, traduceri și prezentare* Nicolae-Șerban Tanașoca, Ed. Univers, București, 1971.

În secolul al XVII-lea, mitropolitul Varlaam al Moldovei arăta că unul din motivele care l-au determinat să traducă în limba română și să tipărească *Cazania*, în anul 1643, a fost „lipsa dascălilor și a învățăturii”²¹, iar câteva zeci de ani mai târziu, mitropolitul Dosoftei deplângea faptul că „și acea puțină sârbie ce o învăța de-nțălegea, încă s-au părăsit...”²².

Având în vedere diferitele ipoteze enunțate cu privire la acest fenomen de cercetătorii sus-amintiți și argumentele aduse în sprijinul opiniilor lor, dar și situația aproape identică cu cea din Imperiul Bizantin cu care cred că s-au confruntat ortodocșii români în secolele XV-XVI, putem conchide că aceste prime traduceri ale cărților Sfintei Scripturi în limba română au apărut cel mai probabil în zona Maramureșului, fără a exclude însă nici zona Moldovei de Nord, la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, ca urmare a unei necesități de ordin intern, cauzată de neînțelegerea slujbelor și a citirilor săvârșite în limba slavonă, nu doar de credincioși, ci și de preoții rânduși să-i păstorească.

Apariția tiparului, la care s-au adăugat interesele politice ale conducătorilor sași și secui din Transilvania, promotori ai Reformei, dar și cele economice ale patronilor de tiparnițe și fabrici de hârtie au contribuit la intensificarea traducerii și tipăririi în limba română a cărților bisericești. Dacă despre tipar se poate spune că a fost factorul ce a contribuit decisiv la triumful culturii în limba română, nu același lucru trebuie afirmat despre Reformă. Chiar și fără influențele Reformei, care au existat și care nu pot fi negate, dar care nu pot fi socotite decât în rândul factorilor secundari în ce privește continuarea procesului de traducere în limba română a cărților sacre, odată cu apariția primelor astfel de traduceri în limba română și cu adoptarea tiparului ca mijloc de multiplicare a cărților traduse s-au făcut primii pași importanți pe calea biruinței limbii române ca limbă de cult și de cultură.

Munca traducătorilor anonimi ai textelor scripturistice cuprinse în cele trei psaltiri și în Codicele voronețean a fost continuată de primii meșteri tipografi ce au activat în provinciile românești și desăvârșită, în cele din urmă, de cei ce au tradus și tipărit în limba română *Biblia de la București*, în anul 1688.

21. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. II, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1992; I. Șiadbei, *Istoria literaturii...*, p. 62.

22. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 407.

Între anul 1515, anul consemnat în criptograma *Psaltirii șcheiene*²³ ca dată a copierii acesteia, și anul 1688, data tipăririi *Bibliei lui Șerban Cantacuzino*, au ostenit în ogorul limbii române clerici și intelectuali români iubitori de neam, de cultură și de cult în limba română, precum Filip Moldoveanul, diaconul Coresi, care a folosit vechile traduceri maramureșene²⁴, colaboratorii acestuia de la școala de traduceri de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului, popa Iane și popa Mihail, mitropolitul Varlaam al Moldovei, monahul Mihail Moxa, învățatul umanist muntean Udriște Năsturel, ieromonahul Silvestru, cel care a tradus *Noul Testament* ce avea să fie tipărit la Alba Iulia de mitropolitul Simeon Ștefan în anul 1648, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și, nu în ultimul rând, frații Radu și Șerban Greceanu și ceilalți care au ostenit alături de aceștia la traducerea și tipărirea *Bibliei de la București*.

Cu fiecare nouă traducere și tipărire în limba română a unei cărți bisericești, s-a făcut un alt pas înainte pe calea făuririi limbii literare românești. În plus, cărțile tipărite în limba română au contribuit, grație importanței răspândiri pe care au cunoscut-o în toate provinciile locuite de români, la cultivarea și întărirea ideii de unitate națională a tuturor celor ce mărturisesc aceeași credință, ortodoxă și vorbesc aceeași limbă, limba română.

Cel dintâi meșter tipograf român care a scos de sub teascurile tiparului o carte în limba română a fost Filip Moldoveanul, cunoscut și ca Filip Pictor sau Maler. Acesta a tipărit la Sibiu, între anii 1551-1553, în tipografia unui german, un *Tetraevanghel slavo-român*. Dincolo de faptul că este „prima tipăritură în limba română cunoscută până azi“, prin care s-a făcut începutul tipăriturilor în limba română, *Tetraevanghelul* acesta este important și prin faptul că textul românesc este o traducere mai veche din Moldova, adusă la Sibiu, se pare, chiar de Filip²⁵, care, conștient sau nu, a inițiat procesul de unificare a limbii române prin ștergerea variantelor regionale. Importanța acestui fenomen, care s-a repetat în multe alte situații, este evidențiată de I.Șiadbei, care afirmă că, „reproducându-se textele moldovene în Muntenia, cele din Muntenia în Ardeal și invers, s-au șters în mare parte variațiile regionale“²⁶.

23. P.P. Panaitescu, *Începuturile și biruința...*, p. 97.

24. *Ibidem*, p. 164.

25. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. I, p. 548.

Tipărirea cărților bisericești în limba română a cunoscut o înflorire deosebită în secolul al XVI-lea datorită unui om de cultură și meșter tipograf de excepție, diaconul Coresi. Fost ucenic la Târgoviște al meșterului tipograf sârb Dimitrie Liubavici, de la care a deprins acest meșteșug, Coresi a tipărit un număr impresionant, pentru acea dată și pentru posibilitățile tehnice ale vremii sale, de cărți slavone și românești, atât la Târgoviște, cât mai ales la Brașov.

Beneficiind de ajutorul preoților Iane și Mihail de la biserica „Sfântul Nicolae“ din Șchei, care au diortosit în vederea tipăririi traducerii românești mai vechi, Coresi a tipărit la Brașov un număr de șase cărți românești curat ortodoxe: *Tetraevanghelul*, între anii 1560-1561, *Pravila Sfinților Părinți*, în anul 1561, *Lucrul apostolesc*, în anul 1563, *Psaltirea și Liturghierul*, în anul 1570, *Evanghelia cu învățătură*, între anii 1580-1581, cărora se adaugă alte trei, ce prezintă un curios amestec de învățături ortodoxe cu învățături calvine, *Întrebare creștinească*, în anul 1561, și *Tâlcul Evangheliilor*, la care se afla anexată o *Carte de cântece și slujbe calvine*, în anul 1567.

Lista cărților în limba română tipărite de Coresi la Brașov arată că, datorită osteneții acestuia, românii beneficiau la sfârșitul secolului al XVI-lea de toate cărțile necesare desfășurării cultului bisericesc în limba poporului, cu excepția *Molitvelnicului*.

Tipărirea acestor cărți în limba română l-a solicitat pe Coresi nu doar ca traducător de texte din slavonă, ci și ca diortositor, ajutat de preoții Iane și Mihail din Șchei, al traducerilor românești mai vechi aflate în manuscris, precum textele rotacizante din Maramureș, dar și din Moldova, Țara Românească și sudul Transilvaniei. Luând contact cu diferitele dialecte vorbite de români, Coresi a înțeles că românii nu vorbesc o limbă unitară, motiv pentru care a încercat să corecteze limba manuscriselor românești utilizate pentru tipărirea textelor sale, pentru a o face înțeleasă tuturor românilor. Deși acest obiectiv nu a fost îndeplinit decât în parte, limba cărților sale prezentând și scăderi, greșeli sau nonsensuri, Coresi are meritul de a fi pus „începutul scrierii într-o limbă destinată tuturor românilor, care urma să se impună ca limbă literară cu ajutorul difuzării prin tipar“²⁷.

Coresi a fost, de asemenea, cel dintâi meșter tipograf român care a conștientizat importanța tiparului și a cărții tipărite în limba română pentru

26. I. Șiadbei, *Istoria literaturii...*, p. 72.

cultivarea ideii de unitate națională a tuturor românilor, prin limbă și credință. Astfel, în epilogul *Psaltirii slavo-române* din anul 1577, acesta scria: „Deaca văzui că mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi rumânii n-avăm... Derept aceea frații mei preuților, scrisu-v-am aceste psăltiri cu otveat(răspuns)...“²⁸. Aceeași idee o regăsim și în *Tetraevanghelul* din anul 1561²⁹, dar și în *Palia de la Orăștie* (1582), opera fiului lui Coresi, Șerban, și a colaboratorilor acestuia, care scriau în prefața acestei cărți „că vădzum cum toate limbile au și înfloresc întru cuvănteleslăvite a lui Domnedzeu, numai noi românii pre limbă nu avem, pentru aceea cu mare muncă scoasem den limbă jidovească, și grecească și sârbească pre limbă românească... și le-am scris voo, fraților români“³⁰.

O nouă etapă a procesului de formare a limbii literare române și de afirmare a identității și unității naționale a românilor din toate provinciile românești s-a desfășurat în secolul al XVII-lea, fiind legată de numele unor ierarhi și cărturari de seamă în același timp, precum mitropoliții Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Simion Ștefan al Ardealului și Teodosie al Ungrovlahiei.

În prefața la *Cartea românească de învățătură* sau *Cazania*, tipărită de mitropolitul Varlaam la Iași, în anul 1643, ideea unității de credință și limbă, din care decurge și cea națională a românilor este exprimată de domnitorul Vasile Lupu, care oferea această carte ca „dar limbii române“, la „toată semenția românească pretutinderea ce să află pravoslavnici într-această limbă“³¹, iar în *Cartea carea să chiamă Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*, tipărită în anul 1645, această idee este reafirmată de mitropolitul Varlaam care se adresa ortodocșilor din Transilvania cu cuvintele: „Cătră creștinii din Ardeal, credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre biserici apostolești, iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor ce să află în părțile Ardealiului, ce sunteți cu noi într-o credință“³².

27. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 291.

28. *Pagini de limbă și literatură română veche*, texte alese, prefață și note de Boris Cazacu, Ed. Tineretului, col. Biblioteca Școlarului, 1964, p. 46-47.

29. *Ibidem*, p. 42.

30. *Ibidem*, p. 51-53.

31. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 19; *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 339.

Cuvintele domnitorului Vasile Lupu din prefața *Cazaniei* lui Varlaam au fost reluate și de mitropolitul Dosoftei care, în prefața la *Dumnezeiasca Liturghie* tipărită în anul 1679, cea de-a doua traducere și tipărire în limba română a Sfintei Liturghii după cea a lui Coresi, din anul 1570, preciza că a tradus și tipărit noua carte pentru „toată seminția românească (pre)tutinderea ce să află într-această limbă pravoslavnică... dar limbii române”³³.

Contemporan cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, mitropolitul Simion Ștefan al Ardealului și colaboratorii săi la prima traducere integrală în limba română a *Noului Testament*, tipărit la Bălgrad, în anul 1648, împărtășeau același ideal de unitate națională a tuturor românilor, prin mărturisirea aceleiași credințe în aceeași limbă și le afirmau în prefața acestei cărți. În *Predoslovie către cetitori*, mitropolitul Simion Ștefan sau traducătorii cărții scriau: „Aceasta încă vă rugăm să luați aminte că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip. Pentr-aceia cu nevoe poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip... noi drept aceia ne-am silit den cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iară să nu vor înțeleage toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celuia ce-au răsfiat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăesc toți într-un chip”³⁴.

Textul citat din *Predoslovie* evidențiază legătura strânsă existentă între conștiința unității neamului românesc „răsfiat” prin mai multe provincii și grija pentru a scrie într-o limbă română astfel, încât „să înțeleagă toți”, o limbă care să exprime această unitate și să fie o materializare a ei. „Bine știm, scriau traducătorii în aceeași *Predoslovie*, că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sînt buni carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți”³⁵.

Grija de a scrie într-o limbă română cât mai accesibilă tuturor românilor, din toate provinciile, concretizată în apropierea de limba populară, nu i-a împiedicat pe traducătorii *Noului Testament* să îmbogățească vocabularul

32. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 24; I.Șiadbei, *Istoria literaturii...*, p. 75.

33. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 101.

34. *Noul Testament*, tipărit pentru prima dată în limba română la 1648, de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, reeditat după 340 de ani, din inițiativa și purtarea de grijă a Preasfințitului Emilian, episcop al Albei Iulia, Ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Albei Iulia, 1988, p. 116.

limbii române cu neologisme, prin împrumuturi din alte limbi, îndeosebi cuvinte noi din limba greacă, pe care le-au preluat în textul traducerii așa cum le-au găsit în originalul de limbă greacă, după exemplul traducerilor din alte limbi: „De aceasta încă vrem să știți că vedem că unele cuvinte unii le-au izvodit într-un chip, alții într-alt, iară noi le-am lăsat cum au fost în izvodul grecescu, văzînd că alte limbi încă le țin așa, cumu-i sinagoga și publican și gangrena și pietri scumpe, carele nu să știu rumânește ce sînt... noi încă le-am lăsat greceaște, pentru că alte limbi încă le-au lăsat așa”³⁶.

Grija traducătorilor Noului Testament de a scrie într-o limbă „să înțeleagă toți” reprezintă în opinia multor filologi „grija pentru o normă literară”³⁷, fiind „prima dată când, în mod public, din partea unor cărturari români se acordă o atenție specială problemelor limbii literare”³⁸, a căror rezolvare practică adoptată pe parcursul traducerii „conferă colectivului de traducători un merit deosebit în dezvoltarea limbii române literare”³⁹.

Un rol la fel de important în procesul de dezvoltare a limbii române literare l-a avut și mitropolitul Varlaam al Moldovei, îndeosebi prin *Cazania* tipărită în anul 1643, scrisă într-o limbă apropiată de cea populară, expresivă, cursivă, curățită de slavonisme, „cea mai îngrijită formă de exprimare a limbii române din prima jumătate a sec. al XVII-lea”⁴⁰, motiv pentru care s-a bucurat de o largă răspândire în toate provinciile românești. G. Ivașcu consideră *Cazania* lui Varlaam „cea mai însemnată scriere sub raportul contribuției la formarea limbii literare, atât prin geniul lingvistic al tălmăcitorului, care a reușit cel dintâi să emancipeze limba română de originalele slavone, creând, pe o bază populară, stilul cărturăresc al limbii noastre vechi, cât și prin răspândirea extraordinară pe care a cunoscut-o”⁴¹. Potrivit aceluiași autor, *Cazania* lui Varlaam „deține în cultura română un loc analog *Bibliei* lui Luther în cultura germană”⁴².

Limba populară, de care s-au ținut aproape atât mitropolitul Varlaam, cât și traducătorii *Noului Testament* de la Bălgrad, de data aceasta turnată în versuri populare, l-a influențat și pe mitropolitul Dosoftei care, spre sfârșitul

35. *Ibidem*.

36. *Ibidem*.

37. *Istoria limbii române literare*, vol. I, ed. a II-a, p. 111.

38. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 351.

39. *Ibidem*.

40. *Ibidem*, p. 341.

veacului al XVII-lea, oferea culturii române, prin versificarea psalmilor, prima operă cultă în versuri. *Psaltirea în versuri*, tipărită în anul 1673 la Uniev, în Polonia, a fost și va rămâne, în ciuda dificultăților pe care le-a întâmpinat ierarhul moldovean în mlădierea în versuri a limbii române, „o lucrare de mare valoare literară-artistică”⁴³ a culturii române. Dar mitropolitul Dosoftei nu are doar meritul de a fi „fondatorul poeziei române literare”⁴⁴, ci și pe cel de a fi tradus pentru prima dată în românește *Istoriile* lui Herodot, precum și o parte a dramei *Erofil* a poetului cretan Gheorghe Hortatzis, aceasta fiind de altfel prima operă din dramaturgia universală tradusă în românește⁴⁵. Remarcăm, în această deschidere a mitropolitului Dosoftei spre cultura laică, o caracteristică a mișcării umaniste, specifică de altfel Bisericii, a cărei tradiție coboară, prin Sfântul Apostol Ioan și Sfântul Apostol Pavel, până în epoca apostolică⁴⁶, continuând apoi prin veacul de aur al teologiei patristice până la căderea Constantinopolului și preluată, iată, și perpetuată, sub influența elementului grecesc prezent în cele două provincii românești, Țara Românească și Moldova, și de ierarhii cărturari de la sfârșitul veacului al XVII-lea.

Aceeași deschidere a arătat-o mitropolitul Dosoftei și în privința înlocuirii totale și definitive a slavonei cu limba română în cultul Bisericii. El a contribuit din plin la realizarea acestui deziderat, prin traducerea și tipărirea în limba română a *Liturghierului* (1679 și 1683) și a *Molitvelnicului* (1681), principalele cărți de slujbă necesare preotului pentru desfășurarea cultului, și prin inițierea traducerii cărților de strană, lucrare continuată de ucenicul său, Mitrofan, la Buzău, Biserica Ortodoxă devenind astfel instituția cea mai eficientă în cultivarea și răspândirea limbii române literare⁴⁷.

Dacă *Psaltirea în versuri* a mitropolitului poet Dosoftei este considerată „actul de naștere al poeziei culte românești”⁴⁸, „piatra de hotar în cultura românească”⁴⁹, scrierea „capitală pentru evoluția în timp a culturii naționale, adevăratul act oficial de naștere a limbii române literare, asemenea, cum s-a mai spus, *Bibliei* lui Luther de la 1531, pentru cea germană”⁵⁰, este *Biblia*

41. George Ivașcu, *Istoria literaturii române...*, p. 141.

42. *Ibidem*.

43. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 101.

44. George Ivașcu, *Istoria literaturii române...*, p. 208.

45. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 106.

46. Nikolaos Matsoukas, *Istoria filosofiei bizantine*, traducere de pr. prof. dr. Constantin Coman, Ed. Bizantină, București, 2004, p. 72-73.

de la București sau *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, tipărită în anul 1688.

Traducătorii și diortositorii textelor scripturistice pentru *Biblia de la București*, deși au beneficiat de vechile traduceri în limba română a unora din cărțile Sfintei Scripturi, s-au lovit de aceleași greutăți pe care le presupunea „strimțarea limbii românești“, pe care le-au întâmpinat și predecesorii lor care au încercat să realizeze traduceri care să fie înțelese de toți românii, în mod special cei ai *Noului Testament* de la 1648. Soluția adoptată de talmăcitorii *Bibliei* este aceeași cu a celor ce au tradus *Noul Testament*: „Și măcară că la unele cuvinte să fie fost foarte cu nevoie talmăcitorilor, pentru strimțarea limbii românești, iară încăș avînd pildă pre talmăcitorii latinilor și sloveanilor, precum aceia, așa și ai noștri le-au lăsat precum să citească“⁵¹.

„Strimțarea limbii“ și numărul ridicat de „izvoade vechi“, provenind din regiuni diferite și prezentând particularități lexicale și fonetice specifice graiului din zona în care au fost traduse, au impietat uneori asupra limbii române a *Bibliei*, care a avut de suferit din cauza unor traduceri confuze sau a numeroaselor grecisme ori turcisme.

Totuși, în pofida acestor scăderi, neînsemnate în comparație cu amploarea textului, aprecierile cercetătorilor, ale filologilor în mod special, cu privire la importanța și rolul acestei scrieri în dezvoltarea ulterioară a culturii române, în general, și a limbii române literare, îndeosebi, sunt elocvente. Aceștia, având în vedere faptul că traducătorii acestei prime ediții integrale a Sfintei Scripturi în limba română s-au folosit de traduceri anterioare ale unor cărți ale *Bibliei*, „luînd lumină și dentr-alte izvoade vechi“⁵², precum textele lui Coresi, *Palia* de la Orăștie, *Noul Testament* de la Bălgrad, traducerea *Vechiului Testament* a învățatului umanist Nicolae Milescu spătarul, consideră că prin această lucrare monumentală „se pune în circulație o limbă

47. George Ivașcu, *Istoria literaturii române...*, p. 207.

48. *Ibidem*, p. 200.

49. Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, vol. I, ed.a II-a, p. 315.

50. *Ibidem*, p. 311.

51. *Biblia, adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, tipărită întâia oară la 1688, în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, Domnul Țării Românești, retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere cu aprobarea Sfântului Sinod și cu binecuvîntarea Preafericitului Părinte Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, p. XXIII; aceeași idee am întâlnit-o și în *Noul Testament...*, p. 116.

literară care reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecleziastici români de până atunci și se deschide calea pe care se va dezvolta limba română de mai târziu⁵³.

La rândul său, ținând seama de răspândirea extraordinară pe care a cunoscut-o această traducere în întreg arealul românesc, Ion Rotaru afirmă despre *Biblia lui Șerban Cantacuzino* că „s-a dovedit a avea o mare influență asupra dezvoltării ulterioare a scrisului românesc, în sensul formării unor norme care, încă începând cu Coresi, puneau în centrul atenției graiul muntenesc. Astfel, și din acest punct de vedere, Țara Românească, cu capitala ei, București, au devenit, prin chiar Biblia, centrul principal de înrudire a spiritualității naționale manifestată prin limbă și credință⁵⁴.

Sub aspectul contribuției la dezvoltarea culturii române, *Biblia de la București* contează nu doar din punct de vedere literar-lingvistic sau religios, ci și prin aceea că ea cuprinde prima traducere în limba română a unei scrieri filosofice, *Despre rațiunea dominantă*, atribuită lui Iosif Flavius, traducere realizată de Nicolae Milescu⁵⁵.

Sub aspect istoric, *Biblia de la 1688* este expresia atât a unității naționale a românilor, cât și a unității de credință a ortodocșilor în lupta lor pentru păstrarea și afirmarea identității lor religioase, ca mijloc de rezistență în fața opresiunii otomane.

Spre deosebire de situațiile precedente, în care ideea unității naționale a tuturor românilor, ca unii ce vorbesc aceeași limbă și mărturisesc aceeași credință, a fost exprimată de cărturari români, în *Biblia de la București*, unitatea națională a românilor a fost reiterată de un ierarh grec, patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în acea vreme la curtea domnitorului Șerban Cantacuzino. În prefața închinată domnitorului, ierarhul grec arăta că rostul traducerii și tipăririi în limba română a Sfintei Scripturi este „ca să lumineze celor den casă ai besearicii noroade: rumânilor, moldoveanilor și ungrovlahilor⁵⁶. Iată că, spre sfârșitul secolului al XVII-lea, ideea unității naționale a românilor, grație strădaniilor unor oameni luminați, în mod deosebit ale unor ierarhi ai Bisericii, exponenți ai poporului din mijlocul

52. *Biblia, adecă Dumnezeiasca...*, p. XXIII.

53. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 419.

54. Ion Rotaru, *O istorie a literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 314.

55. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 137.

căruia ei înșiși au ieșit, a trecut deja din conștiința românilor și în conștiința celor de alt neam care ajungeau să cunoască realitățile vieții social-politice și religios-culturale din provinciile românești și să-i cunoască pe locuitorii acestor meleaguri. Ierarhul grec, deși face deosebire între locuitorii Țării Românești, pe care-i numește ungrovlahi, și cei ai Moldovei, pe care-i numește moldoveni, are conștiința că aceștia sunt un singur neam și-i numește „rumâni“. Cazul ierarhului Dositei al Ierusalimului nu este singular, aceeași idee fiind exprimată și de patriarhul Chiril Lucaris al Constantinopolului. În scrisoarea adresată în anul 1629 principelui calvin al Transilvaniei, Gabriel Bethlen, care-i ceruse consimțământul pentru a-i trece pe românii din principat la calvinism, respingând cererea principelui, patriarhul Constantinopolului arăta că pentru a-și pune în practică intenția „ar trebui mai întâi să se rupă legătura de sânge și de simțire care zvîcnește în taină, dar cu multă putere, între românii din Transilvania și locuitorii din țările Munteniei și Moldovei“⁵⁷.

Legată de ideea unității naționale a românilor apare, exprimată pentru prima dată de patriarhul Dositei, și aceea a unității spirituale a Bisericii Ortodoxe din provinciile locuite de români, nu doar a unității de credință a acestora, ca până acum. Deși, din punct de vedere canonic, românii erau organizați în unități administrativ-bisericești distincte, corespunzătoare celor trei principate românești, ierarhul grec îi numește pe români „den casă ai besearicii noroade“, folosind singularul pentru a desemna Biserica românilor, nu pluralul, care ar fi corespuns realității istorice a acelei vremi. Că prin această expresie ierarhul grec avea în vedere unitatea spirituală a Bisericii Ortodoxe din toate provinciile locuite de români, și nu Biserica constantinopolitană sau Biserica universală, reiese din faptul că îi identifică pe cei „den casă ai besearicii noroade“ drept „rumâni“.

Dintr-un anumit punct de vedere, *Biblia de la București* poate fi socotită într-o oarecare măsură, atât sub aspect cultural, cât și istoric, și rodul a ceea ce Nicolae Iorga denumea cu sintagma „Bizanț după Bizanț“. Aceasta pentru că, pe de o parte, la tălmăcirea ei au colaborat cu „ai noștri oameni ai locului, nu numai pedepsiți întru a noastră limbă, ce și de limba elinească având știință să o tălmăcească“, și învățați greci, „dascalii știuți foarte den

56. *Biblia, adecă Dumnezeiasca...*, p. XXXI.

57. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 64.

limba elinească“, precum mitropolitul Gherman al Nisei, dar și „alții care s-au întâmplat“⁵⁸ și, pe de alta, pentru că însuși domnitorul Șerban Cantacuzino era, pe linie paternă, descendent al familiei imperiale bizantine a Cantacuzinilor. Patriarhul Dositei al Ierusalimului a consemnat de altfel, în prefața închinată domnitorului, descendența acestuia din fostul împărat bizantin, în același timp și teolog și protector al culturii bizantine, Ioan al VI-lea Cantacuzino (1347-1354).

Fiind „piatra de hotar“ a culturii române, *Biblia de la București* reprezintă, ca orice punct de demarcație, un sfârșit și un început în același timp.

Sub aspect lingvistic, ca materializare a strădaniilor de aproape două secole ale celor mai de seamă cărturari români, care au dorit să ofere „dar limbii române“ traducerea integrală a Sfintei Scripturi într-o limbă română „cum să înțeleagă toți“, această lucrare „pune în circulație o limbă literară care reprezintă sinteza eforturilor tuturor scriitorilor ecleziastici români de pînă atunci“⁵⁹, marcând sfârșitul unui ciclu din lungul proces de formare și afirmare a limbii române ca limbă de cultură, pe de o parte, și, pe de alta, „deschide calea pe care se va dezvolta limba română de mai târziu“⁶⁰, deschizând un nou ciclu al acestui proces.

Cunoscând importanța citirilor biblice în desfășurarea cultului bisericesc, tipărirea în limba română a *Bibliei* cu „voie de la sfînta și muma noastră Besearca cea Mare“⁶¹, după cum mărturisește însuși domnitorul Șerban Cantacuzino, adică de la Patriarhia Ecumenică, poate fi socotită drept încuviințarea oficială pentru introducerea deplină a limbii române în cult, în locul celei slavone. Această precizare, care nu este nici întâmplătoare și nici lipsită de importanță, trebuie înțeleasă în contextul istoric al acelei epoci, când foarte mulți erau tributari concepției potrivit căreia slavona este limbă sacră, existând, prin urmare, o oarecare reticență în promovarea totală a limbii române în cultul Bisericii. Mitropolitul Teodosie însuși mărturisea în prefața *Liturghierului* slavo-român tipărit în 1680, care avea doar indicațiile tipiconale traduse în românește, în timp ce slujba a rămas în slavonă, că „...Liturghia toată a o prepune pre limba noastră și a o muta, nice am vrut, nice am cutezat, pentru neîndestularea limbii, pentru lipsa

58. *Biblia, adecă Dumnezeiasca...*, p. XXIII.

59. *Istoria literaturii române*, vol. I, ed. a II-a, p. 419.

60. *Ibidem*.

61. *Biblia, adecă Dumnezeiasca...*, p. XXIII.

dascălilor, pentru neînțelegerea năroadelor de rostul cel adevărat și adânc al înnoirii...⁶². Prin acordul Patriarhiei Ecumenice pentru tipărirea *Bibliei* în limba română, putem spune că a luat sfârșit epoca cultului și a culturii în limba slavonă și a fost inaugurată cea în limba română. De altfel, în scurt timp, prin strădaniile unor alți ierarhi cărturari, precum episcopul Mitrofan al Buzăului și mitropolitul Antim Ivireanul, limba română a pătruns definitiv în cultul Bisericii și, implicit, și în cultura română.

Chiar și o prezentare atât de sumară ca aceasta a principalelor monumente de cult și cultură bisericească în limba română din perioada secolelor XV-XVII este suficientă pentru a pune în adevărata ei lumină contribuția excepțională și, în același timp, fundamentală a Bisericii Ortodoxe Române la afirmarea și cultivarea sentimentului unității naționale a românilor, la formarea limbii române literare și la dezvoltarea culturii române. Acest demers de reîmprospătare a memoriei, care în primă instanță ar putea părea lipsit de o finalitate reală, de vreme ce apelează la informații arhicunoscute, sau care ar trebui să fie astfel, a fost cauzat tocmai de atitudinea din ultima vreme a unei părți însemnate a intelectualității române, în mod special a unor oameni de cultură și a unor formatori de opinie, care, dacă nu neagă fățiș, ignoră sau minimalizează rolul Bisericii Ortodoxe Române în dezvoltarea culturii române de ieri și de azi. În acest context, aniversarea a 320 de ani de la tipărirea *Bibliei de la București* constituie prilejul potrivit pentru redescoperirea și reafirmarea rădăcinilor creștine ale culturii române, obligându-ne, totodată, la o activă implicare în reîncreștinarea acestei culturi atât de secularizate.

62. Pr. prof. dr. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii...*, vol. II, p. 132.